

Ана ВУКМАНОВИЋ
О МНОГОСТРУКОМ
ЛИКУ ВЕШТИЦЕ

Београд

(Марија Шаровић. *Вештица: културно-историјски контекст*,
 Београд: Институт за књижевност и уметност, 2018, 382 стр.)

У студији *Вештица: културно-историјски контекст* Марија Шаровић бави се двоструким постојањем вештице – у традиционалној и у хришћанској култури, у фолклору и у историјском раздобљу инквизиторских процеса и лова на вештице. Такво двоструко постојање условило је и начине разматрања настанка вештице у демонолошким предањима и народним веровањима, формирања вештичјег света и места вештице у друштву, као и њених метаморфоза од демона, преко жене која поседује специфична, виша знања, до хришћанског јеретика. Сложеном културно-историјском феномену ауторка приступа с осећањем за нијансе, избегавајући поједностављивања и свођења вештице на само једну димензију. Пишући јасно, лепим стилем, Марија Шаровић показује разумевање (и наклоност) према својој јунакињи, чиме научним стилем успоставља дијалог с дубоко емотивно обележеним ликом вештице. Веза између стила студије и усменог приповедања, из кога нам долази главна јунакиња, успоставља се оправданим понављањима, којима се повезују сложени аспекти теме, и фуснотама, које као дигресије носе важне додатне информације о анализираним проблемима и њиховим контекстима.

Студија *Вештица: Културно-историјски контекст* наставља традицију проучавања појаве вештице у нашој традиционалној култури, надовезује се на књиге *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању* Тихомира Ђорђевића и *Уговор с ђавлом, процеси и пројив чаробњака у Европи а најосе у Хрватској* Владимира Бајера, на радове Веселина Чајкановића и Слободана Зечевића, позива се на богату етнографску и фолклористичку грађу – од списка Вука Караџића, до оне која је похрањена у *Српском етнографском зборнику* и *Зборнику за народни животи и обичаје Јужних Словена*. За осветљавање улоге вештице у традиционалној култури корисна је била етнолошка и антрополошка литература на руском језику. С друге стране, за разумевање другог пола вештичјег лика, насталог током инкви-

зиторских суђења, као и за промишљања овог проблема у савременим хуманистичким теоријама различитог усмерења, коришћена је обимна и референтна англосаксонска литература. Спајајући слојевите историјске и идеолошке планове формирања и постојања лика вештице, и представљајући различите научне приступе проучавању проблема, ауторка исписује оригиналну и вредну научну студију.

У уводном делу Марија Шаровић најављује да ће сложени лик вештице бити разматран у две књиге. Једна је сада пред нама и пружа културно-историјски оквир за другу, која ће уследити и бавиће се књижевном појавом вештице. Овај комплексни феномен, како истиче ауторка, морао је да буде сагледан из више углова, што је одредило методолошки оквир мултидисциплинарног истраживања које је подразумевало увиде у историјски контекст, етнолошке записе, демонолошка предања. Контекстуални и компаративни приступ осветлио је постојање вештице у култури и промене њеног лика у различитим срединама и временима. Такве методолошке поставке довеле су до сагледавања сложених мена вештичје појаве као плода синкретичких процеса унутар народне традиције и религијских схватања, лика који постоји у опозицијама паганско/хришћанско, фолклорно/теолошко, природно/натприродно, истовремено превазилазећи те супротности као превасходно гранично биће.

У поглављу „Настанак вештице“ прати се постојање вештице кроз време. Као преанимистички женски демон она припада хтонском свету, док је по каснијим анимистичким схватањима то жена у коју је ушао демон, а сама припада људском свету. Овој разлици одговарају и веровања да се, с једне стране, вештица рађа као таква или да се, с друге стране, вештица постаје јер жену запоседа демонска сила (која, у претхришћанском периоду, није морала бити зла). Пошто се позиционира у два света – природном и натприродном, оностраном и ононостраном – вештица се одређује као гранично биће, ни наше ни туђе, посредница између светова и пророчица, биће вишег знања. Будући полиморфна, она обједињује многе демонске фигуре – демоне болести, смрти, судбине, природе (управља атмосферским приликама), а окупљање вештица и опседнутост злим духовима кореспондирају с дионизијским мистеријама.

Амбивалентна је и атрибуција вештице – она је стара, ружна (што може бити знак натприродне снаге), има телесну ману. То је изолована, ћудљива жена, оштрог језика, која се не уклапа у патријархални поредак и изопштава се из друштва. Међутим, вештица може бити и млада, лепа, привлачна. Она је чаробница, лекар и врачара која зна магијски језик и користи магијске предмете, може се претварати у животиње, бити невидљива или летети. Такође је крвожедно биће које прождире људе, нарочито децу. Канибализам се даље повезује с еротизмом, па вештица заводи мушкарце, ступа у сексуалне односе с ђаволом или склапа уговор с њим.

Док је вештица у народној култури била локални демон, који није представљао опасност по стабилност друштва већ по добробит заједнице, у хришћанству, од 14. века, она постаје јеретик који угрожава хришћански поредак јер склапа уговор с ђаволом. Сходно томе, вештице се не прогањају због чаробњаштва већ због јереси. Показујући промене њеног лика и веровања у вези с њом, Марија Шаровић открива велике могућности тумачења вештице – као демонског бића, фаталне жене, Другог, јеретика и побуњеника.

У поглављу „Вештичји свет“ представљају се начини конструкције и концептуализације света вештице, при чему се, као и у случају њеног лика, истиче сва његова амбивалентност. Реч је о средини која окружује вештицу, коју она мења, при чему се променом просторних граница померају и границе онога што људи сматрају стварним. Вештичји свет може бити симетричан или асиметричан. У првом нема сукоба између природног и натприродног, они постоје напоре, онострано је део свакодневице и не изазива чуђење. У другом случају вештица је изопштена из друштва, не припада свету људи, изражена је подела на добро и зло, смртно и бесмртно, своје и туђе, а међу тим половима развија се сукоб. Спољашњи аспект ових светова чине хронотоп и иконографија, а унутрашњи тело и језик.

Хронотоп се протеже од сфере свакодневног, домаћег (село, кућа, огњиште, гумно), преко граничног (раскрсница, гробље, прелази – праг, капија, ограда, крај села), до оностраног (удаљено и изоловано место, дивљина: планина, водене површине, пећина, подземни свет). Сви наведени случајеви подразумевају табуисани простор нелагоде, коју изазива нешто истовремено чудно или странио и познато.

Временска димензија хронотопа одликује се хиперболизмом. Време се растеже и сажима, или се фрагментизује. Темпорална лиминалност повезује се и с ритуалном, када се вештица приказује као водич иницијанта који треба да прође кроз симболичку смрт у другом свету да би се поново родио у новој улози (бајка, обред иницијације). Ноћ и поноћ временски одређују активности вештица.

Вештичји свет је изокренут. Тако сабат, вештичји скуп, представља наопаки поредак – алтернативну стварност. Сабат (хебрејски: *шабати*) успоставља аналогију између вештице и Јеврејина као типичног Другог хришћанског света. Сабат је временски омеђен, а одиграва се на фантастичном и далеком месту. Док је појава демонског у људском свету увек маргинална, граница у демонском окружењу може добити одлике центра, а центар задобити маргинална својства. Вештице се окупљају наге, мажући се посебном машћу, могу да лете (на веригама, вратилу, метли, људима). На сабату се вештица појављује као невеста ђавола и организују се оргије. Могуће је успоставити паралеле између неких аспеката представе сабата (изокренутост поретка, ограничено време, оргијастички елемен-

ти) с оним делом свадбеног обреда који припада смеховној култури у бахтиновском смислу и означава привремено рушење поретка да би се, по окончању ритуала, успоставио пољуљани ред. Док се инквизиторским текстовима сабати приказују типизирани, с циљем истицања везе с ђаволом, у контексту народне културе они добијају сасвим другачија – сакрална значења, било да су она повезана с мистеријама плодности или са свадбом као обредом прелаза.

Еротизам и сексуалност вештице кореспондирају су с темама промене, прелаза и трансформације, ружног или фатално привлачног, зла, садизма, тортуре, смрти. Марија Шаровић показује како се тело вештице формира као културни конструкт – предмет мржње и страха, али и жеље, одбојан и заводљив. Сходно томе, концептуализује се лик чудовишне женствености, изражене физиологичности, преувеличаних одлика пола, бестијалне заводнице која врши насиље – сакати, убија и једе своје жртве. Оваква врста девијантне сексуалности постаје атрибут жене као Друге. У порнографској имгинацији, током инквизиторских процеса, спаја се са понижавањима и мучењем, насилном употребом тела Другог. У белешкама с инквизиторских процеса уочава се непознавање женске физиологије и анатомије, при чему се делови женског тела виде као знаци ђавола. Тело жене наизглед је лепо, а заправо прикрива моралну дегенерацију и физичко пропадање. Кад се постави насупрот званичном поретку, догмама, рационалности, еротизам постаје субверзиван и опасан. Будући да поткопава бинарне склопове, вештицу чудовишном проглашава друштво, превасходно мушко, и још једном се потврђује да је њен лик друштвени конструкт.

Вештичији говор је заумни говор бајања, враџбина и магије. Њиме се ствара вештичији свет, поставља се граница између вештице и спољног света, али се тим говором обликује спољашњост. То је сакрални, тајни исказ који се мора изрећи тачно и без одступања, док је његова естетска функција секундарна. Реч магијског језика представља основ и средство стваралачке енергије. Не мора нужно имати значење, што је нејаснија, то је магијски вреднија. Комуникација с натприродним треба да испуни жељу. Вера у магијске речи изазива страх и стога се бајалице називају вештицама. Насупрот томе, језик инквизиторских приручника заснован је на антитезама и дуалној симболици (божанско/демонско, узорно/грешно, чисто/нечисто). Оба идиома упућују на конституисања моћи – на различите начине и у различитим околностима.

Будући да вештице нису само демонска бића, да не припадају само народној култури већ су и жене које су живеле у конкретним историјским и политичким околностима, од посебне је важности поглавље „Вештица и друштво“. Марија Шаровић бави се ловом на вештице као историјским процесом, условљеним формирањем нове, кохерентније хришћанске доктрине, осећањима страха и несигур-

ности у преломном периоду преласка из феудализма ка капитализму. Истичу се различити односи према вештицама: у Православној цркви прогона готово да нема, у протестантској су они умерени, а у Католичкој су најинтензивнији. До прве половине 14. века вештичарење је кажњавано смрћу ако је доводило до смртног исхода, док се касније црквени закони поштравају и почиње да се формира лик вештице као јеретика који склапа уговор с ђаволом.

Прогони вештица сведоче о друштвима у којима су се дешавали – поступци су покретани на основу гласина, лажних потказивања, сведочења неверодостојних сведока, коришћени су искази добијени под тортуром. Лов на вештице спроводио се у *осуђујућем друштву*, које је преко државних институција спроводило смишљено и социјално санкционисано насиље. Кад оптужена особа признаје да је оно што постоји у народним причама, али и оно што у те приче уписују тужиоци, може се пратити формирање исповести као наратива. Субверзивни потенцијал фолклорне вештице постаје темељ конструкта побуњеника, отпадника од вере, јеретика а да то саме оптужене жене нису морале заиста да буду. Напротив, оне најчешће нису имале експлицитну доктрину друштвене критике, нити су организовале опасне и претеће акције.

Ауторка показује многоструке околности прогона, понекад сасвим опречне. Док су за вештичарење најчешће оптуживане старије жене из нижих социјалних слојева, догађало се, не само као изузетак, да се исте оптужбе усмере против жена средњих година, против богатих или чак мушкараца. Оптужнице против богатих имале су економске импликације јер су мотивисане жељом за присвајањем њихове имовине.

Као узрок прогона, у просветитељском духу, истичу се незнање, вера у натприродно, страх од другачијег, али и љубомора и злоба потказивача. Страх од жена потиче и од њихове везе с болешћу и смрћу. Оне су правиле лекове, мелеме, неговале болеснике, обављале посмртне обреде. Пошто се веровало да онај ко може да уклони зло, може и да га нанесе, у кризним тренуцима јача страх од жена вишег знања. Посебно је био изражен зазор према бабицама, које су помагале приликом порођаја, али и у прекидима трудноће, контролишући на тај начин рађање, а контрола тела показује се као радикално субверзивна. Став да је вештичарство плод маште имао је такође револуционарни јеретички карактер и био је противан теолошким учењима. Слободни мислиоци супротстављали су се прогонима, указујући на сујеверје у оптужницама, манихејску природу вештичјег лика утемељеног на несразмерно великој моћи ђавола, немогућност да старе и болесне жене имају моћи које им се приписују.

Мапирање мизогиније прати се кроз ставове да су жене склоније пороку или су збир свих порока, да су похотне и имају развратну природу, да су површније у вери и подложније искушењима ђавола.

Вештичарство није одређено родом, али јесте повезано с њим: вештице су жене које се нису уклапале у патријархални модел идеалне мајке и супруге. Занимљиво је да су мушкарци доживљавани као главни учесници сабата, да је висока магија њихово поље деловања, а неупоредиво су ређе оптуживани за вештичарење. Ауторка, с друге стране, указује и на то да је мизогинија старија од хришћанства и да вештице нису осуђивали само инквизиција, судови, мушки свет већ су их често отпадницама сматрале и друге жене. Извесно је пак да је фигура вештице допринела оживљавању женског питања и женске историје. Она постаје симбол бунта против институција, подрива концепт мајчинства и домаћинства дајући прилику за стварање новог женског идентитета.

У свом нијансираном односу према различитим идеолошким и теоријским приступима вештици, Марија Шаровић показује да, са становишта културне историје, вештица може бити фолклорни мотив, манифестација фантазије, друштвено-сексуални архетип, феномен социјалне маргине, субверзивна појава, Други. С њом се ослобађа оно што је алтернативно, потиснуто, несвесно. Њена другост обухвата непријатна и узнемирујућа значења демонског, делиричног, трансгресивног. Вештица је и конструкт патријархата, али и лик кроз који су жене могле да искажу своје страхове и жеље. Она нарушава званично уређење, границе куће, симболизује оно што је сексуално доступно, политички и друштвено неуређено. Њена граничност може се пратити од физичке амбиваленције, преко онтолошког и егзистенцијалног обележја оностраности, до позиције наспрам друштвено пожељног и прихватљивог.

Марија Шаровић је студијом *Вештица: културно-историјски контекст* дала много више од контекста за наредну причу о књижевној јунакињи. Она је пружила темељне и исцрпне увиде у промене лика вештице у народној и хришћанској култури, промене у системима вредности и померања граница стварности. Убедљиво је показала да се ова полиморфна појава не може посматрати једнострано већ се морају имати на уму многоструки утицаји, друштвене промене и проблеми. Својој наредној књизи ауторка је отворила пут промишљању разноликих мотива и симбола везаних за књижевни лик вештице, условљености њеног лика и жанра, као и веза између књижевности и зла. Студија Марије Шаровић инспиративна је за даља истраживања феномена вештице у различитим хуманистичким и друштвеним наукама (историји, историји религија, антропологији, етнологији, фолклористици, социологији, политичким наукама, психологији).